

महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी जमातीमधील अंगणवाडीतील ३ ते ६ वर्ष वयोगटातील बालकांच्या कुपोषणाची कारणे, परिणाम आणि समाजकार्य अंतर निरसनानेचे अध्ययन

विष्णु पुंजाजी बोडखे

संशोधन केंद्र, गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महाविद्यालय, पुसद
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, संलग्नीत

सारांश

बालकांचे पोषणमान हे समाजाच्या प्रगतीचे महत्त्वपूर्ण सूचक मानले जाते. ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये आजही कुपोषणाची समस्या गंभीर स्वरूपात आढळून येते. महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी वस्त्यांमध्ये ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील अनेक बालकांना संतुलित आहार, आरोग्य सुविधा आणि योग्य संगोपन उपलब्ध नसल्यामुळे कुपोषणाचे प्रमाण वाढताना दिसते. प्रस्तुत समीक्षा लेखामध्ये कुपोषणाची सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि आरोग्याशी निगडित कारणे तसेच त्याचे बालकांच्या शारीरिक व मानसिक विकासावर होणारे परिणाम यांचा सखोल आढावा घेण्यात आलेला आहे.

या लेखासाठी विविध संशोधन निबंध, शासकीय अहवाल, आरोग्य सर्वेक्षणे, पुस्तके आणि समाजकार्याशी संबंधित संदर्भ साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे. अध्ययनातून असे स्पष्ट होते की गरिबी, पालकांमधील अशिक्षितपणा, आरोग्य सुविधांची कमतरता, पोषणाविषयी अपुरी माहिती, अंधश्रद्धा आणि अपुरी अंगणवाडी सेवा ही कुपोषण वाढण्याची मुख्य कारणे आहेत. यामुळे बालकांची वाढ मंदावणे, वारंवार आजार होणे, बौद्धिक विकासात अडथळे निर्माण होणे आणि रोगप्रतिकारक शक्ती कमी होणे असे परिणाम दिसून येतात.

समाजकार्याच्या माध्यमातून समुदाय जनजागृती, महिला सक्षमीकरण, पोषण शिक्षण, शासकीय योजनांपर्यंत पोहोच आणि स्थानिक सहभाग वाढवून कुपोषण कमी करण्यासाठी प्रभावी प्रयत्न करता येऊ शकतात.

कीवर्ड्स: कुपोषण, आदिवासी बालक, यवतमाळ जिल्हा, समाजकार्य, अंगणवाडी, बालआरोग्य.

प्रस्तावना (Introduction)

भारतातील आदिवासी समाज हा सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागास घटकांपैकी एक मानला जातो. आदिवासी भागांमध्ये आरोग्य व पोषणाशी संबंधित अनेक समस्या आढळतात. विशेषतः बालकांमधील कुपोषण ही गंभीर सामाजिक व आरोग्यविषयक समस्या आहे. ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांच्या शारीरिक आणि मानसिक विकासाचा पाया या कालावधीत घडत असतो. या वयोगटात योग्य पोषण न मिळाल्यास त्याचा परिणाम बालकांच्या संपूर्ण जीवनावर होऊ शकतो. महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्हा हा मोठ्या प्रमाणात आदिवासी लोकसंख्या असलेला जिल्हा आहे. येथील दुर्गम भाग, अपुरी आरोग्य सुविधा, गरिबी आणि सामाजिक मागासलेपण यामुळे बालकांमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण वाढताना दिसून येते. शासनाने विविध पोषण योजना राबविल्या असल्या तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी अनेक भागांत अपुरी असल्याचे दिसते.

प्रस्तुत समीक्षा लेखामध्ये आदिवासी बालकांमधील कुपोषणाची कारणे, परिणाम आणि समाजकार्याच्या माध्यमातून समस्या निरसनसाठी उपलब्ध उपाययोजनांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

समस्येचे विधान (Statement of the Problem)

कुपोषण ही भारतासह महाराष्ट्रातील आदिवासी भागांमध्ये आढळणारी एक गंभीर सामाजिक व सार्वजनिक आरोग्य समस्या आहे. बालकांच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आणि सामाजिक विकासासाठी योग्य व संतुलित पोषण आवश्यक असते. तथापि, आर्थिक दुर्बलता, अज्ञान, आरोग्यविषयक सेवांचा अभाव, अपुरी पोषणविषयक माहिती, अन्नसुरक्षेची कमतरता, स्वच्छतेचा अभाव आणि सामाजिक-सांस्कृतिक घटक यामुळे अनेक आदिवासी बालके कुपोषणाच्या समस्येला सामोरे जात आहेत.

महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्हा हा जिल्हा मोठ्या प्रमाणात आदिवासी लोकसंख्या असलेला जिल्हा आहे. जिल्ह्यातील अनेक आदिवासी कुटुंबे आर्थिकदृष्ट्या मागासलेली असून त्याचा थेट परिणाम बालकांच्या पोषणस्थितीवर होतो. विशेषतः अंगणवाडी केंद्रांमध्ये नोंदणीकृत ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांमध्ये कमी वजन, खुंटलेली वाढ, अशक्तपणा आणि इतर पोषणसंबंधित समस्या आढळून येतात. शासनामार्फत एकात्मिक बाल विकास सेवा आणि अंगणवाडी केंद्रांच्या माध्यमातून विविध पोषण व आरोग्यविषयक सेवा पुरविल्या जात असल्या तरी कुपोषणाचे प्रमाण अपेक्षित स्तरावर कमी झालेले दिसून येत नाही.

कुपोषणामुळे बालकांच्या आरोग्यावर तसेच त्यांच्या शैक्षणिक, मानसिक आणि सामाजिक विकासावर दीर्घकालीन प्रतिकूल परिणाम होतात. त्यामुळे या समस्येची मूळ कारणे शोधणे, कुपोषणाचे परिणाम समजून घेणे आणि समाजकार्याच्या विविध पद्धती, कार्यक्रम व हस्तक्षेपांद्वारे या समस्येचे अंतर निरसन कसे करता येईल याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. म्हणूनच, महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी जमातीमधील अंगणवाडीतील ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांच्या कुपोषणाची कारणे, परिणाम आणि समाजकार्य अंतर निरसनाचे अध्ययन हा संशोधन विषय निवडण्यात आला आहे. सदर अध्ययनाद्वारे कुपोषणाच्या समस्येची वास्तविक स्थिती, त्यामागील कारणे, बालकांवर होणारे परिणाम आणि समाजकार्याच्या हस्तक्षेपांची परिणामकारकता यांचा सखोल अभ्यास करण्यात येणार आहे.

साहित्य पुनरावलोकन (Review of Literature)

१. डॉ. जी. आर. मदन, भारतातील समाजकार्य (२००९)

डॉ. जी. आर. मदन यांनी समाजकार्याच्या विविध क्षेत्रांचे विश्लेषण केले आहे. बालकल्याण आणि समुदाय विकासामध्ये समाजकार्याची महत्त्वपूर्ण भूमिका असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. ग्रामीण व आदिवासी भागातील बालकांच्या आरोग्य समस्यांकडे विशेष लक्ष वेधले आहे. कुपोषण निर्मूलनासाठी जनजागृती आणि समुदाय सहभाग आवश्यक असल्याचे सांगितले आहे. समाजकार्यकर्त्यांनी शासकीय योजनांचा लाभ गरजूंपर्यंत पोहोचवावा असे मत व्यक्त केले आहे.

२. डॉ. एस. के. दुबे, Tribal Society in India (२०१२)

या पुस्तकात भारतीय आदिवासी समाजाची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती स्पष्ट करण्यात आली आहे. आदिवासी भागातील दारिद्र्य, अशिक्षितता आणि आरोग्य समस्यांचे सविस्तर वर्णन केले आहे. कुपोषण हे आदिवासी बालकांसमोरील गंभीर आव्हान असल्याचे नमूद केले आहे. पोषणविषयक जागरूकतेचा अभाव ही समस्या वाढवणारी बाब असल्याचे दिसून येते. शासकीय हस्तक्षेपाबरोबर सामाजिक सहभागाची गरज लेखकाने अधोरेखित केली आहे.

३. डॉ. आर. के. शर्मा, Tribal Health and Nutrition in India, 2018

डॉ. आर. के. शर्मा यांनी भारतातील आदिवासी भागांमधील बालकांच्या कुपोषणावर संशोधन केले. त्यांच्या अभ्यासानुसार गरीबी, अपुरी आरोग्य सेवा आणि पालकांचे अशिक्षण ही कुपोषणाची प्रमुख कारणे आहेत. त्यांनी नमूद केले की, ग्रामीण व आदिवासी भागात पोषणविषयक जनजागृतीचा अभाव असल्यामुळे बालकांचे आरोग्य धोक्यात येते.

४. डॉ. सीमा पाटील, अंगणवाडी सेवा आणि बालविकास (२०१९)

डॉ. सीमा पाटील यांनी महाराष्ट्रातील अंगणवाडी सेवांचा बालकांच्या पोषणावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास केला. त्यांच्या संशोधनात असे दिसून आले की अनेक अंगणवाडी केंद्रांमध्ये पोषण आहार वेळेवर मिळत नाही. तसेच पालकांचा सहभाग कमी असल्यामुळे योजनांचा प्रभाव मर्यादित राहतो.

५. UNICEF Report State of the World's Children Report (२०२०)

UNICEF च्या अहवालानुसार विकसनशील देशांमध्ये बालकांमधील कुपोषणाचे प्रमाण जास्त आहे. अपुरा आहार, स्वच्छतेचा अभाव आणि आरोग्य सेवांची कमतरता यामुळे बालकांच्या वाढीवर गंभीर परिणाम होतो. UNICEF च्या अहवालातून

असे दिसून येते की आदिवासी भागांतील बालकांमधील कुपोषण ही बहुआयामी समस्या असून तिच्या निरसनासाठी आरोग्य, पोषण, शिक्षण आणि समाजकार्य या सर्व क्षेत्रांच्या समन्वित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. त्यामुळे यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी अंगणवाडीतील ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांच्या कुपोषणाच्या कारणांचा, परिणामांचा आणि समाजकार्य हस्तक्षेपांचा अभ्यास करण्यासाठी हा अहवाल महत्वाचा संदर्भ ठरतो.

अध्ययनाची उद्दिष्टे (Research Objectives)

१. आदिवासी बालकांमधील कुपोषणाची प्रमुख कारणे समजून घेणे.
२. कुपोषणामुळे होणाऱ्या शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक परिणामांचा अभ्यास करणे.
३. अंगणवाडी सेवांचा बालकांच्या पोषणावर होणारा परिणाम तपासणे.
४. पालकांची पोषणाविषयी जागरूकता आणि सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
५. समाजकार्य हस्तक्षेपाच्या माध्यमातून कुपोषण कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत अध्ययन हे द्वितीयक माहितीवर आधारित समीक्षा स्वरूपाचे संशोधन आहे. यासाठी विविध पुस्तके संशोधन लेख, राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण अहवाल, सरकारी दस्तऐवज, नियतकालिके आणि समाजकार्याशी संबंधित साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

कुपोषणाची संकल्पना (Concept of Malnutrition)

जेव्हा व्यक्तीला शरीराच्या वाढीसाठी आणि आरोग्यासाठी आवश्यक पोषकतत्त्वे पुरेशा प्रमाणात मिळत नाहीत, तेव्हा निर्माण होणाऱ्या अवस्थेला कुपोषण असे म्हणतात. बालकांमध्ये प्रथिने, जीवनसत्त्वे, लोह, कॉल्शियम आणि उष्मांक यांची कमतरता असल्यास शारीरिक वाढ व विकासावर विपरीत परिणाम होतो.

कुपोषणाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे आहेत:

१. अल्पपोषण
२. सूक्ष्मपोषकतत्त्वांची कमतरता
३. तीव्र कुपोषण
४. दीर्घकालीन कुपोषण

यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाची पार्श्वभूमी

यवतमाळ जिल्ह्यामध्ये गोंड, कोलाम, आंध, परधान इत्यादी आदिवासी जमाती मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. या समाजातील बहुसंख्य लोक शेतीमजुरी, जंगलावर आधारित उपजीविका आणि असंघटित क्षेत्रातील कामांवर अवलंबून आहेत.

अनेक गावांमध्ये आरोग्य सुविधा, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, पोषणयुक्त अन्न आणि शिक्षणाच्या सुविधा मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध आहेत. बालकांच्या पोषणावर कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती, मातांचे शिक्षण, आरोग्यविषयक जागरूकता आणि सामाजिक परंपरा यांचा मोठा प्रभाव पडतो.

बालकांच्या कुपोषणाची कारणे (Causes of Malnutrition)

१. दारिद्र्य

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल कुटुंबांना संतुलित आणि पोषणयुक्त आहार परवडत नाही. त्यामुळे बालकांना आवश्यक पोषकतत्त्वे मिळत नाहीत.

२. अशिक्षित पालक

पालकांमध्ये पोषण, स्वच्छता आणि बालसंगोपनाबाबत जागरूकतेचा अभाव असल्यामुळे बालकांच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष होते.

३. आरोग्य सुविधांचा अभाव

दुर्गम भागांमध्ये दवाखाने, डॉक्टर आणि पोषण सेवा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसतात.

४. अंधश्रद्धा आणि पारंपरिक समजुती

काही आदिवासी भागांमध्ये गर्भवती महिला आणि बालकांच्या आहारासंबंधी चुकीच्या समजुती आढळतात.

५. अपुरी स्वच्छता

अस्वच्छ पाणी आणि स्वच्छतेचा अभाव यामुळे बालकांना संसर्गजन्य रोग होतात, ज्यामुळे कुपोषण वाढते.

६. अंगणवाडी सेवांमधील मर्यादा

काही ठिकाणी पूरक आहार वितरण, आरोग्य तपासणी आणि जनजागृती कार्यक्रम नियमितपणे राबविले जात नाहीत.

७. मातांचे आरोग्य

गर्भधारणेदरम्यान मातांना योग्य पोषण न मिळाल्यास कमी वजनाची बालके जन्माला येतात.

कुपोषणाचे परिणाम (Effects of Malnutrition)**१. शारीरिक परिणाम**

- वाढ खुंटणे
- वजन कमी राहणे
- वारंवार आजारी पडणे
- अशक्तपणा
- रोगप्रतिकारक शक्ती कमी होणे

२. मानसिक परिणाम

- स्मरणशक्ती कमी होणे
- बौद्धिक विकासात अडथळे
- शिकण्याची क्षमता कमी होणे

३. सामाजिक परिणाम

- बालमजुरीची शक्यता वाढणे
- शाळा सोडण्याचे प्रमाण वाढणे
- सामाजिक मागासलेपण कायम राहणे

४. आर्थिक परिणाम

कुपोषणामुळे भविष्यातील कार्यक्षमता कमी होते आणि त्यामुळे समाजाच्या आर्थिक विकासावर परिणाम होतो.

समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका (Role of Social Work)

समाजकार्य हे व्यक्ती, समूह आणि समुदायाच्या विकासासाठी कार्य करणारे व्यावसायिक क्षेत्र आहे. कुपोषण निर्मूलनासाठी समाजकार्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

१. जनजागृती कार्यक्रम

समाजकार्यकर्ते पोषण, स्वच्छता आणि आरोग्य याबाबत गावपातळीवर जनजागृती करू शकतात.

२. महिला सक्षमीकरण

महिलांना पोषण, आरोग्य आणि बालसंगोपन प्रशिक्षण दिल्यास बालकांचे आरोग्य सुधारण्यास मदत होते.

३. समुदाय सहभाग

ग्रामसभा, महिला बचत गट आणि युवक मंडळांच्या माध्यमातून पोषणविषयक उपक्रम राबविता येतात.

४. शासकीय योजनांची अंमलबजावणी

समाजकार्यकर्ते अंगणवाडी सेवा, पोषण अभियान आणि आरोग्य योजनांचा लाभ गरजू कुटुंबांपर्यंत पोहोचवू शकतात.

५. समुपदेशन सेवा

पालकांना संतुलित आहार, स्वच्छता आणि बालसंगोपनाबाबत मार्गदर्शन दिले जाऊ शकते.

शासकीय योजना आणि उपक्रम

भारत सरकार आणि महाराष्ट्र शासनामार्फत बालकांच्या पोषणासाठी विविध योजना राबविल्या जात आहेत.

१. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना
२. पोषण अभियान
३. मध्यान्ह भोजन योजना
४. जननी सुरक्षा योजना
५. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

या योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी स्थानिक प्रशासन, आरोग्य कर्मचारी आणि समाजकार्यकर्त्यांचा समन्वय आवश्यक आहे.

निष्कर्ष (Conclusion)

महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी भागांमध्ये ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांमधील कुपोषण ही चिंताजनक समस्या असल्याचे विविध अभ्यासांमधून स्पष्ट होते. आर्थिक दुर्बलता, अपुरी पोषणव्यवस्था, आरोग्य सुविधांचा अभाव आणि सामाजिक जागरूकतेची कमतरता या घटकांमुळे बालकांच्या आरोग्यावर प्रतिकूल परिणाम होत आहेत.

कुपोषणामुळे बालकांच्या शारीरिक वाढीसोबत मानसिक आणि शैक्षणिक विकासातही अडथळे निर्माण होतात. त्यामुळे ही समस्या केवळ आरोग्यापुरती मर्यादित नसून सामाजिक विकासाशी संबंधित आहे. समाजकार्याच्या विविध पद्धतींचा वापर करून ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये पोषणविषयक जागरूकता वाढविणे, महिला आणि पालकांचे प्रशिक्षण करणे तसेच शासकीय योजनांचा प्रभावी लाभ पोहोचविणे आवश्यक आहे.

शासन, समाजकार्यकर्ते, आरोग्य कर्मचारी आणि स्थानिक समुदाय यांच्या संयुक्त प्रयत्नांद्वारे बालकांचे पोषणमान सुधारण्यास मोठ्या प्रमाणात मदत होऊ शकते.

सूचना (Sggestions)

१. आदिवासी भागांमध्ये पोषण जनजागृती कार्यक्रम वाढविणे.
२. अंगणवाडी सेवांचे नियमित निरीक्षण करणे.
३. गर्भवती महिला आणि बालकांसाठी पोषण आहाराची उपलब्धता वाढविणे,
४. आरोग्य तपासणी शिबिरे नियमित आयोजित करणे,
५. स्वच्छ पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता सुविधा उपलब्ध करून देणे.
६. समाजकार्यकर्त्यांना ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये अधिक सक्रिय करणे,

संदर्भ सूची (Referencè)

१. Black, M. M., et al. (2017). Early childhood development coming of age: Science through the life course. *The Lancet*, 389(10064), 77–90.
२. मदन, जी. आर. (२००९). भारतातील समाजकार्य. नागपूर : एस.एस. प्रकाशन
३. देशमुख, पी. आर. (२०१८). ग्रामीण व आदिवासी भागातील बालकांचे आरोग्य व पोषण. नागपूर : विदर्भ प्रकाशन
४. दुबे, एस. के. (२०१२) भारतातील आदिवासी समाज. औरंगाबाद : दिव्य प्रकाशन
५. एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना. (२०२२). अंगणवाडी सेवा व पूरक पोषण आहार योजना अहवाल. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
६. गायकवाड, एम. पी. (२०२१). अंगणवाडी सेवांची परिणामकारकता : महाराष्ट्रातील निवडक जिल्हांचा अभ्यास. मुंबई : यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ.
७. International Institute for Population Sciences. (2021). *National Family Health Survey (NFHS-5), Maharashtra Fact Sheet*. Mumbai: IIPS.
८. जाधव, बी. एम. (२०२०). समाजकार्य आणि बालकल्याण. पुणे : निराली प्रकाशन.
९. काळे, एस. व्ही. (२०१७). आदिवासी विकास आणि सामाजिक समस्या. नागपूर : विदर्भ साहित्य संघ.
१०. महिला व बालविकास मंत्रालय, भारत सरकार. (२०२३). पोषण अभियान वार्षिक अहवाल. नवी दिल्ली : भारत सरकार.

११. महिला व बालविकास विभाग, महाराष्ट्र शासन. (२०२३). महाराष्ट्रातील बाल पोषण स्थिती अहवाल. मुंबई : महाराष्ट्र शासन.
१२. पाटील, एस. एस. (२०१६). महाराष्ट्रातील आदिवासी बालकांची पोषणस्थिती : एक अभ्यास. पुणे : डायमंड प्रकाशन.
१३. सार्वजनिक आरोग्य विभाग, महाराष्ट्र शासन. (२०२३). महाराष्ट्र आरोग्य सर्वेक्षण अहवाल. मुंबई : महाराष्ट्र शासन.
१४. सानप श्रीहरी, संशोधनाची रूपरेषा. अमरावती : आधार पब्लिकेशन.
१५. डॉ. सीमा पाटील.(२०१९). अंगणवाडी सेवा आणि बालविकास. नांदेड : कृष्णा प्रकाशन.
१६. डॉ. आर. के. शर्मा.(२०१८). **Tribal Health and Nutrition in India**. औरंगाबाद : गीता प्रकाशन
१७. शिंदे, आर. डी. (२०१९). कुपोषण : कारणे, परिणाम व उपाययोजना. औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन.
१८. UNICEF. (2023). *The State of the World's Children 2023: For Every Child, Nutrition*. New York: UNICEF.
१९. Victora, C. G., et al. (2008). Maternal and child undernutrition: Consequences for adult health and human capital. *The Lancet*, 371(9609), 340–357.
२०. World Health Organization. (2023). *Malnutrition: Key Facts*. Geneva: WHO.